

УДК 376.58: 37.013.42

Коваль В. В., к.пед.н., доцент (Рівненський державний гуманітарний університет)

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛІЗАЦІЇ НЕПОВНОЛІТНІХ ПРАВОПОРУШНИКІВ: ПЕДАГОГІЧНИЙ ТА ПРАВОВИЙ АСПЕКТИ

***Анотація.** В статті розкрито основні тенденції дослідження теоретичних основ соціалізації неповнолітніх правопорушників у педагогічному та правовому аспектах, обґрунтовано чинники, які зумовлюють зацікавленість правознавства питаннями соціалізації.*
***Ключові слова:** соціалізація, інтеріоризація, соціальна адаптація, десоціалізація, ресоціалізація, правова культура, правове виховання.*

***Аннотация.** В статье раскрыты основные тенденции исследования теоретических основ социализации несовершеннолетних правонарушителей в педагогическом и правовом аспектах, обоснованы факторы, которые способствуют формированию интереса правоведения к вопросам социализации.*
***Ключевые слова:** социализация, интериоризация, социальная адаптация, десоциализация, ресоциализация, призонизация, правовая культура, правовое воспитание.*

***Annotation.** The main trends in the study of theoretical bases of socialization of juvenile offenders in the pedagogical and legal aspects are defined in the article. The factors that promote formation of interest of the Law to the issues of socialization are substantiated.*

***Keywords:** socialization, interiorization, social adaptation, desocialization, resocialization, law culture, law education.*

Інтеграція України в європейське співтовариство, побудова громадянського суспільства і правової держави, гуманізація освіти потребує забезпечення державою прав і можливостей дітей та молоді, сприяння успішній соціалізації молодого покоління.

Соціалізація, тобто процес входження людини в соціальне середовище, містить засвоєння певної системи знань, соціальних норм і культурних цінностей, настанов і зразків поведінки, моральних цінностей, які забезпечують функціонування в якості повноправного члена суспільства. Якщо людина не засвоює позитивного соціального досвіду, не може адаптуватися щодо зразків поведінки та вимог суспільства, то процес соціалізації порушується, а поведінка індивіда стає соціально дезадаптованою.

Контингент соціально дезадаптованих переважно складають діти, підлітки, тобто неповнолітні. Саме у неповнолітніх частіше аніж у інших вікових групах спостерігається девіантна (з відхиленням від прийнятих у суспільстві соціально-психологічних і моральних норм) поведінка. Одна із причин – соціальна незрілість, фізіологічні особливості організму, що формується. У більшості випадків соціальна дезадаптація неповнолітніх приводить до кримінальної поведінки.

Аналіз праць вітчизняних і зарубіжних соціологів, психологів, педагогів та правознавців, науково-методичної літератури, практики соціально-педагогічної роботи засвідчив, що соціалізація як процес входження молодого людини в соціальне середовище порушується, якщо індивід не засвоює позитивного соціального досвіду, не може адаптуватися до зразків поведінки та вимог суспільства. Найчастіше соціальна дезадаптація неповнолітніх проявляється в девіантній поведінці, а в окремих випадках – у делінквентній, пов'язаній із правопорушенням.

Порушені питання знайшли відображення і в працях ряду дослідників. Так, проблеми соціалізації неповнолітніх розкриваються Г. Андреевою, М. Євтухом, А. Капською, І. Коном, Н. Лавриченко, М. Лукашевичем, Л. Міщик, А. Мудриком та ін. Специфіку роботи з девіантними неповнолітніми висвітлюють В. Бочарова, О. Карпенко, В. Лютий, Н. Максимова, М. Панасюк, В. Оржеховська, Н. Чернуха та ін. Водночас особливої уваги потребує соціально-педагогічна робота з підлітками асоціально-кримінальної спрямованості, зокрема неповнолітніми злочинцями, які за вироками судів відбувають покарання в пенітенціарних установах.

Мета роботи – дослідити та обґрунтувати теоретичні основи соціалізуючого процесу засуджених неповнолітніх у пенітенціарних установах; технологій соціально-педагогічної діяльності в умовах пенітенціарної установи.

Соціалізація (лат. «socialis») – суспільний) – це процес засвоєння індивідом протягом усього життя певної системи знань, соціальних норм і культурних цінностей, настанов і зразків поведінки, які дозволяють йому функціонувати в якості повноправного члена суспільства, до якого він належить [1].

І. С. Кон визначає соціалізацію, як процес засвоєння індивідом соціального досвіду, внаслідок якого створюється конкретна особистість, тобто йдеться про засвоєння нею певної системи соціальних ролей і відносин [2].

В. І. Волович стверджує, що соціалізація – це процес засвоєння індивідом знань, досвіду, норм і цінностей, включення його до системи соціальних зв'язків, необхідних для його становлення в суспільстві [3].

Н. Смелзер зазначає, соціалізація – це шляхи, якими люди набувають досвіду і засвоюють установки, що відповідають їх соціальним ролям та характеризує соціалізацію через два підходи: *адаптаційний* (життя дорослої

людини розглядається як кризи, які необхідно осмислити і подолати), і *розвивальний* (процес соціалізації не вичерпується подоланням одного кризового явища та переходом до наступного) [4].

Процес соціалізації поділяють на два взаємопов'язаних етапи – *соціальну адаптацію* (приспособування людини до навколишнього суспільного середовища) та *інтеріоризацію* (*інтерналізацію* (засвоєння та привласнення нею знань, норм життя певного суспільства, що стають складовими елементами самосвідомості особистості)) [5].

В. І. Волович вважає, що *соціальна адаптація* – це вид взаємодії окремої особи чи соціальної спільності із середовищем, у процесі якої погоджуються вимоги та очікування її учасників [3].

Адаптація визначає приспособування індивіда до ролевих функцій. Адаптація – це процес погодження індивіда з вимогами і приспособування його до вимог. Індивід, використовуючи свої внутрішні ресурси, намагається полегшено увійти у соціальні відносини. Суспільство, або соціальна група, виставляє певні вимоги до індивіда, які він має виконати, щоб бути прийнятим до цього суспільства або соціальної групи. Адаптація – це одна зі складових процесу соціалізації особистості [1].

Г. В. Осипов визначає *інтеріоризацію* як процес перетворення зовнішніх реальних дій, якостей предметів, соціальних форм спілкування у стійкі внутрішні якості особистості через засвоєння індивідом цінностей суспільства [6]. Інтеріоризація – це процес формування структури людської психіки за допомогою засвоєння соціальних норм внаслідок соціальної діяльності. Результатом інтеріоризації є індивідуальність особистості. Якщо в першій фазі соціалізації особистості відбувається приспособування індивіда до соціального середовища, то у другій фазі – вплив соціальної системи виявляється в зміні його поведінки (через подолання внутрішнього «Я» людини).

І. Д. Зверева, Г. М. Лактіонова та інші автори зазначають, що сутність соціалізації полягає у поєднанні адаптації і самоствердження людини в умовах конкретного середовища [1].

Б. З. Вульфів розглядає процес соціалізації як процес соціальної адаптації людини, здійснення здатності до побутового (фізичного), морального, соціального виживання в наявних чи в нових, очікуваних або непередбачуваних обставинах, готовність обрати правильні способи існування, зберігаючи свою активну позицію [7].

М. І. Рижков вважає у процесі соціалізації соціальну адаптацію й соціальну автономізацію. Першою забезпечується активне приспособування особистості до соціального середовища, другою передбачається стійкість по відношенню до нього, реалізація власної «Я-концепції» [8].

К. Кауфман розглядає соціалізацію як комплексний процес, який включає в себе прийняття цінностей певної соціальної групи як своїх

власних (інтерналізацію) і визначення індивідом своєї приналежності до цієї групи (ідентифікацію) [9, с. 184].

А. В. Мудрик розрізняє три види соціалізації: *стихийну*; *відносно спрямовану*; *соціально контрольовану* [10, с.29].

Останні роки відзначаються визнанням соціалізації як основної категорії в соціології, психології, педагогіці. Однак процеси, що означаються сьогодні терміном «соціалізація», вивчалися дослідниками задовго до появи самого терміна і поступове його введення до наукового обігу супроводжувалося певною зміною понятійних апаратів суспільних наук.

Початок уведення терміна *соціалізація* в науковий обіг пов'язаний з діяльністю французьких соціологів Г. Гарда та Г. Лебона й американського соціолога Г. Гіддінгса які термін соціалізація вперше використали в соціально-педагогічному контексті. Проблема соціалізації також значну увагу приділяли французькі дослідники М. Бугле, Е. Дюркгейм, М. Мосс та ін.

Розуміння терміна соціалізація у психолого-педагогічному контексті з'являється в зарубіжній соціології на початку ХХ століття. Значний внесок у розвиток теорії соціалізації зробили Дж. Баллантайн, Е. Дюркгейм, Е. Еріксон, Ч. Кулі, Л. Колберг, Е. Мак Нейл, Т. Парсонс, Н. Смелзер, У. Томас, Г. Тард та ін.

Т. Парсонс розглядає *соціалізацію* як єдиний складний процес, за допомогою якого особистості стають членами соціального співтовариства і підтримують цей статус [11, с. 503].

Американський учений Т. Шибутані вважає соціалізацію процесом адаптації до нових умов протягом всього життя. Він бачить людину соціалізованою особистістю в тому випадку, коли вона спроможна брати на себе відповідальність та контролювати свої вчинки [12, с. 384].

Чеський психолог А. Юровский розглядає процес соціалізації особистості як основу її соціального життя та вважає цей процес головним об'єктом науки соціальної психології [13, с.23].

Л. С. Рубан виокремлює три основні підходи зарубіжних учених до вивчення проблем соціалізації – *психоаналітичний*: розглядається соціалізація як процес входження асоціального індивіда в суспільне середовище з наступною адаптацією; *інтераціоналістський*: соціалізація трактується як процес і наслідок міжособистісної взаємодії людей; *соціально-психологічний*: відображається погляд на неї як на двосторонній процес засвоєння й відтворення індивідом соціальних цінностей [14, с. 9].

В. П. Кравець зазначає, що на заході в поглядах на соціалізацію відбувається зміщення акценту «на активність індивіда у процесі соціалізації і його відповідальність» на відміну від попередньої адаптаційної моделі соціалізації [15, с. 97].

Термін *соціалізація* першим у російській педагогіці вжив відомий російський педагог П. Ф. Каптерев (1915 рік) – «соціалізація сімейного виховання посилюється, проникаючи в сім'ю з усіх боків» [16].

Першим почав розробляти теорію соціального виховання в Україні психолог і педагог В. В. Зеньковський. Він назвав основні чинники соціального виховання: сім'я, школа, суспільство, які повинні не протистояти один одному, а організувати «тісне й життєво сильне співробітництво».

У перші роки радянської влади виник термін – *соціальне виховання*, яким педагоги широко користувалися до середини 30-х років [17, с. 22]. Під впливом ідеологізації і політизації радянського суспільства педагогічний зміст був витиснений із соціалізаційної проблематики. А. В. Волохов відзначав, що в цей час «зміст процесу соціалізації було зведено до становлення, формування, виховання дитини в умовах соціалізму, і він став дійвим інструментом ідеології, яка використовувала процес соціалізації в значенні «соціалізація – більше соціалізму» [18].

В. А. Сухомлинський звертаючи увагу на необхідність опрацювання педагогічного аспекту проблеми соціалізації зазначав: «...процес соціалізації є однією з найважливіших передумов формування виховної сили колективу» [19, с. 474].

Поняття *соціалізація* має специфічний зміст, який визначається різноманітними напрямками:

Соціально-філософський, основним поняттям якого виступає активний комунікативний вплив, у процесі якого відбувається апробація різноманітних соціальних ролей і формується автентичне соціальне «я».

Соціально-психологічний, зорієнтований на включення індивіда в різноманітні суспільні відносини, засвоєння й відтворення соціального досвіду і зв'язків, активного перетворення середовища.

Соціально-педагогічний, включає питання цілеспрямованого впливу соціуму на особистість, різноманітність взаємодії особистості і колективу із соціальним середовищем, регуляцію механізмів цієї взаємодії, врахування досвіду поколінь у процесі саморозвитку особистості.

Активно досліджуються проблеми соціалізації, зокрема процеси десоціалізації і ресоціалізації особистості, представниками правознавства. Ці аспекти розглядаються в роботах Ю. М. Антоняна, А. М. Бандурки, О. В. Беца, В. І. Кривуші, В. М. Синьова, Г. О. Радова, В. М. Трубникова та ін.

Зацікавленість правознавства питаннями соціалізації обумовлена наступними чинниками: право може регулювати поведінку тільки соціалізованої особистості, людини, яка усвідомлює себе членом суспільства, уявляє свої права і обов'язки по відношенню до суспільства, оточення, окремих громадян; право як регулятор суспільних відносин володіє значною соціалізуючою силою, виступає як ефективний засіб соціалізації особистості.

Ряд вчених займалися проблемою соціалізації з вираженою *педагогічною спрямованістю*. Так, В. А. Сухомлинський визначав соціалізацію, як чинник і умову формування дитячого колективу [19].

Б. Д. Паригін реалізував комплексний підхід до вивчення феномену соціалізації. Він розглядав соціалізацію, як «багатогранний процес олюднення людини, який містить і біологічні передумови, і безпосередньо саме входження індивіда в соціальне середовище...» [20].

В. І. Андреев зауважував, що соціалізація особистості здійснюється на підставі двох видів діяльності: соціального навчання й соціального виховання, її метою є «оволодіння соціально-рольовими функціями життєдіяльності особистості та самореалізація в соціумі» [21].

Спираючись на висновки дослідників, можна визначити, що *процес соціалізації може бути успішним за умови толерантного соціально спрямованого педагогічного управління*.

Підтримуючи позицію більшості науковців стосовно продовження процесу соціалізації протягом усього життя, зауважимо про наявність у ньому певних піків найвищого рівня соціалізації, що досягається особою за прожитий період. Подальша соціалізація особи відбувається через зіставлення стереотипів, що вже сформувалися. Тому формування бази для вироблення в подальшому житті стійких позитивних стереотипів поведінки неповнолітніх правопорушників має стати основою їх соціально-педагогічного супроводу в пенітенціарних установах.

Правова культура досягається через організацію і здійснення *морального та правового виховання*, в якому соціально-психологічним процесам формування правових поглядів, ідей, переконань, відчуттів, настроїв належить важлива роль. Правове виховання охоплює одночасно правову освіту і навчання, формування переконань, звичок правової поведінки і соціально-правової активності.

Отже, слід зазначити, що моральне та правове виховання є основними стратегічними напрямками процесу підготовки до соціальної адаптації в суспільстві неповнолітніх, які перебувають у пенітенціарних установах. Однак зростаючі вимоги підготовки до соціального включення засуджених неповнолітніх після звільнення вимагають відповідного коригування соціалізуючого процесу у пенітенціарних установах. У той же час традиційна система ресоціалізації засуджених неповнолітніх у виховних колоніях не може забезпечити повноцінну підготовку означеної категорії осіб до життя у суспільстві після звільнення, особливо в умовах перебудови політичних, економічних і соціальних відносин у нашій державі. Отже, наявна *суперечність*: з одного боку, між необхідністю посилення соціально-педагогічної уваги до контингенту цих установ, з другого, неготовністю соціально-педагогічних працівників до використання адекватних засобів соціалізації правопорушників.

1. Соціальна робота в Україні : навч. посіб. / за заг. ред. І. Д. Звереві, Г. М. Лактіонової. – К. : Центр навчальної літератури, 2004. – 256 с. 2. Кон И. С. Социология личности / И. С. Кон. – М. : Политиздат, 1967. – 383 с. 3. Соціологія : короткий енциклопедичний словник / за ред. В. І. Воловича. – Київ. : Укр. центр духовн. культури, 1998. – 620 с. 4. Сметзер Н. Социология / Н. Сметзер. – Москва : Феникс, 1998. – 688 с. 5. Пальчевський С. С. Соціальна педагогіка : навч. пос. / С. С. Пальчевський – К. : Кондор, 2005. – 560 с. 6. Социологический энциклопедический словарь / под ред. Г. В. Осипова. – Москва : «Норма-Инфра», 1995. – С. 328. 7. Вульф Б. З. Семь парадоксов воспитания / Б. З. Вульф – М. : Новая шк., 1994. – 78 с. 8. Рыжков М. И. Теоретические основы педагогики / М. И. Рыжков. – Ярославль, 1994. 9. Kauffman Kelsey. Prison Officers and Their World. Cambridge-London : Harvard University Press, 1988. – 290 p. 10. Мудрик А. В. Социальная педагогика : учебник для студ. пед. вузов / А. В. Мудрик; под ред. В. А. Сластенина. – М. : Академия, 2000. – 200 с. 11. Парсонс Т. Понятие общества : компоненты и их взаимоотношения / Т. Парсонс // Американская социологическая мысль. – М. : 1996. – 503 с. 12. Философский энциклопедический словарь / редкол. С. С. Аверинцев, Э. А. Араб-Оглы, М. Ф. Ильичев и др. – 2-е изд. – М. : Сов. энциклопедия, 1989. – 839 с. 13. Yurovsky A. Vykum Sociaelisachych procesow metodologichy problem //Ceskoslov. Psych. – 1966. – № 5. – P. 15–25. 14. Рубан Л. С. Процесс социализации учащихся : (Социологический анализ проблем национальной школы региона с диффузным расселением): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. филос. наук / Л. С. Рубан. – М., 1992. – 22 с. 15. Кравець В. П. Зарубіжна школа і педагогіка ХХ століття / В. П. Кравець. – Тернопіль, 1996. – 290 с. 16. Каптерев П. Ф. Дидактические очерки. Теория образования / П. Ф. Каптерев // Избр. пед. соч. – М., 1982. 17. Комаровский Б. Б. Русская педагогическая терминология : Теория и история / Б. Б. Комаровский. – М. : Просвещение, 1969. – 310 с. 18. Волохов А. В. Теория и методика социализации ребенка в детских общественных организациях : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора пед. наук / А. В. Волохов. – Ярославль, 1999. – 32 с. 19. Сухомлинский В. А. Избранные произведения : в 5 т. / В. А. Сухомлинский. – К. : Рад. шк., 1979. – Т. 1. – 686 с. 20. Парыгин Б. Д. Основы социально-психологической теории / Б. Д. Парыгин. – М. : Мысль, 1971. – 351 с. 21. Андреев В. И. Диалектика воспитания и самовоспитания творческой личности / В. И. Андреев. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1988. – 229 с.

Рецензент: д.пед.н., професор Дем'янчук А. С.